

Н. Б. Дарієнко

**Когнітивний підхід до вивчення okazіоналізмів:
проблеми та завдання**

Спектр досліджень А.А.Москаленка дуже широкий. Але всі його наукові пошуки так чи інакше були спрямовані на розкриття головної проблеми – проблеми розвитку української мови від найдавніших і до радянських часів включно. Зрозуміло, що основним об'єктом дослідження був лексичний склад мови, який пройшов тривалу еволюцію й продовжував свій розвиток.

Тому поза увагою відомого вченого не могли залишитись "паростки нового в мові" [8:10], тобто неологізми.

Вивчаючи загальномовні неологізми, що вживались на позначення нових понять чи предметів, А.А.Москаленко для себе й усієї наукової громадськості визначав такі завдання: "Ми їх повинні день у день фіксувати, класифікувати, вивчати сферу їх уживання, засоби утворення їх" [8:10]. Ці завдання цілком відповідали тогочасним тенденціям у мовознавстві, за якими на перший план виступав формальний бік мови, досліджувались експліцитні зв'язки мовних явищ. Основним відправним пунктом була мова, з якої все починалось і все закінчувалось. Цей диктат мовоцентризму призводив зазвичай до описовості в лінгвістиці, яка переважно обмежувалась констатацією фактів, а не з'ясуванням самих мовних механізмів.

Зараз же у мовознавстві все більше увага науковців зосереджується на ролі людського фактора в мові. Точною відліку виступає людина, її свідомість, мовленнєва діяльність. Антропоцентричний підхід застосовується в когнітивній лінгвістиці, яка вивчає мову на основі загального пізнавального механізму, "що є одним з інструментів набуття мовних та позамовних знань, їх обробки та використання у мовленні" [10:66; див. також 4:3]. Таким чином, акцент робиться на виявленні співвідношення одиниць мови та мовлення з концептуальною сферою свідомості людини, на поясненні процесів категоризації та концептуалізації.

На думку С.А.Жаботинської, лінгвістика зможе зайняти належне їй місце в колі когнітивних наук завдяки вивченню проблем семантики, що розглядає зв'язки в системі "значення-знання"[5:4]. А найсприятливішим матеріалом для дослідження, на наш погляд, є авторські неологізми, або оказіоналізми, які можна назвати "своєрідними мікросистемами в лексичних системах сучасних літературних мов" [7:42]. Вони становлять собою індивідуальну інформаційну структуру, актуалізовану в універбі, яка відбиває релевантні ознаки об'єкта номінації й водночас визначає механізми включення цього об'єкта до загальної концептуальної сфери мовця. Особливу увагу тут слід звернути на два моменти: 1) оказіоналізми позначають певний фрагмент світу, так званий квант інформації, який сприйнятий автором; 2) вони фіксують результат мислення, яке може оперувати незвичайними зв'язками уявлень, що виявляється в асоціативно-образній природі слова.

Але слід уточнити поняття "індивідуальна інформаційна структура", адже якщо ми маємо справу з репрезентацією специфічного бачення об'єкта номінації, то де ж гарантії, що реципієнт зможе знайти спільні, фокальні точки з автором? Річ у тім, що нове слово, набуваючи символізації, звучання, орієнтує нас своєю морфемною будовою, яка, безумовно, містить семантичний компонент, на свій змістовний бік, адже у переважній більшості не-

вотворів ядерним виявляється кореневий морф уже існуючих лексем. Завдяки цьому okazіоналізм залучається до структури нашого попереднього досвіду та виступає вже не як ізольований елемент, а як цілком рівноправна лексична одиниця, яка несе набагато більше смислового навантаження, ніж узуальна лексема, бо пов'язана з різними досвідними системами – онтологічною, аксіологічною тощо. Проте слід зауважити, що морфемний склад авторського новотвору – це лише базис на шляху осягнення його смислу, а далі ми повинні спиратися на контекст.

Okazіоналізм виникає внаслідок комунікативно-прагматичної інтенції мовця передати нову інформацію, яка виступає квінтесенцією вражень, емоцій, оцінок, а також стимулювати певну реакцію реципієнта, викликавши в його уяві образ об'єкта номінації.

Критично ставлячись до семантичних досліджень, які існують на цей час, Л.А. Антипенко визначає їх суттєві недоліки, серед яких обмеженість передачі форм існування смислів, відсутність фіксації гнучкості концептуальної системи, що полягає в її здатності змінювати межі ситуацій, ієрархію ознак, спрямованість зв'язків [1:7]. Але тут слід наголосити на ще одному важливому недоліку, який безпосередньо стосується семантики okazіоналізмів, – не враховується момент художньої об'єктивізації предмета, пов'язаний із авторською індивідуальністю.

Лексема є знаком-символом, значення якого виступає фрагментом концептуальної інформації та “мас своєю вихідною точкою світ, представлений у мисленні людини” [2:22]. Тому своїм завданням ми ставимо виявлення інформації, закодованої у внутрішній формі okazіоналізмів, за допомогою аналізу взаємодії мовних і позамовних факторів у їх когнітивній структурі. Для вирішення цього завдання когнітивна лінгвістика пропонує свій методологічний апарат – концептуальний аналіз, який, щоправда, знаходиться в процесі становлення. Але визначальним елементом цього аналізу є дослідження способів поєднання різноманітних смислів у концептуальній структурі слів [6:85].

Одним із різновидів концептуального аналізу є прототипічний аналіз (Дж. Лакофф, Е. Рош, А. Вежбицька, Р. Фрумкіна). У прототипічній семантиці лексичне значення трактується як прототип об'єкта номінації, позначеного словом [13:107]. Але якщо для Е. Рош і Дж. Лакоффа прототип є найкращим, найтипівішим представником категорії, її ядерним елементом, якого можна спостерігати, то для А. Вежбицької це узагальнений ментальний образ, як, наприклад, прототип чашки, що містить такі компоненти: “виготовлена для пиття гарячих рідин”, “настільки маленька, аби людина могла піднести її до рота однією рукою” [3:217]. Але ж це зовсім різні рівні (ідея, уявлення про предмет і конкретний репрезентант категорії), які не є співвідносними. Щодо

оказіоналізмів, то тут є кілька несприятливих моментів: по-перше, якщо прототип виступає як ментальне утворення, опис його може містити суб'єктивне розуміння дослідника; по-друге, якщо існує кілька okazіоналізмів, що входять до однієї категорії (напр., “водний об'єкт” у В.Стуса: хвилеводдя, весно-повінь, сніжокрай), то практично неможливо визначити її найкращого представника; по-третє, під час розгляду окремого okazіоналізму в контексті певної категорії доведеться експериментальним шляхом визначити її прототип і порівнювати його когнітивну структуру із структурою авторського неологізму, що вимагатиме величезної роботи.

Ще заплутанішою виявляється теорія фреймової семантики (Ч.Філлмор, Р.Лангак, У.Чейф). Річ у тім, що визначення фрейму є досить абстрактним і розпливчастим. Усім відомі теоретичні положення М.Мінського про те, що ця структура інформаційних даних відображає знання про певну стереотипну ситуацію, набуті досвідним шляхом, і про текст, який її описує [10:72]. Поряд із фреймом вживаються такі терміни, як “схема”, “схемата”, “сценарій” тощо (до речі, було б добре систематизувати їх зв'язки у вигляді схеми). Проте ця теорія, на жаль, має недостатню прикладну реалізацію. Крім того, найчастіше моделюються текстові фрейми, хоча ці структури даних “придатні по відношенню до одиниць і категорій практично всіх рівнів мовної системи” [2:8], а тому можна моделювати фрейм певного інтеріоризованого об'єкта чи поняття [10:74]. Це один бік проблеми. З іншого боку незрозумілим залишається такий момент: фрейм – це набір слів, які позначають частини концептуального чи акціонального цілого (напр., фрейм “торгівля”: покупець, продавець, сума, платити тощо) [12:49], чи все ж таки набір концептів? Отже, нечітка дефініція терміна “фрейм”, невизначеність його статусу й функцій в процесі концептуального аналізу інтеріоризованих об'єктів чи понять поки що не дозволяють науковцям сміливо застосовувати цю інформаційну структуру у своїх дослідженнях.

Цікавим щодо аналізу okazіоналізмів може виявитися досвід концептуального аналізу логічного напрямку (О.С.Кубрякова, Н.К.Рябцева, Н.Д.Арутюнова, С.Є.Нікітіна). О.С.Кубрякова розглядає когнітивну структуру слова як фреймову, оскільки існують семантичні сіті, що пов'язують окремі значення слова, а “заповнення концептуального слоту відбиває звичайні сполучуваності слова, яке розглядається, його стандартні заповнювачі” [6:90]. Але тут виникають інші труднощі: okazіоналізм, як правило, вживається лише раз в конкретному контексті, тому неможливо прослідкувати, як він буде поводити себе в інших комунікативних ситуаціях.

Усвідомлюючи різницю у вживанні терміна “концепт” стосовно узуальної лексики як мовної одиниці та стосовно okazіоналізму як мовленнєвої одиниці, пропонуємо такий спосіб тлумачення концепту okazіональних лексем:

1. Розгляд внутрішньої форми слова.

2. З'ясування структури концепту на основі визначення та впорядкування тих понять, що пов'язані зі словом.

3. Встановлення (по можливості) прототипу, який був в уяві автора.

4. Визначення конотацій слова за контекстом та експериментальними даними.

5. Виведення оптимальної дефініції слова і визначення зв'язків між його значеннями.

Але зрозуміло, що цей перелік далеко не повний. Продемонструємо фрагмент концептуального аналізу на прикладі okazіональних іменників В.Стуса із вірша “Де сон, де сни...”, які актуалізовані в такому контексті:

...бо не прочуєшся, як збрешешся ти раптом
і станеш підспівайлом стягачів,
що над тщемальством тщенародів в світі
деруть удень, здирають уночі,
і дух, і шкіру й сльози непролиті, <...>
і житимеш ти ситим мертвяком... [11:87].

Звернімося спочатку до okazіональних іменників *тщемальство* та *тщенароди*. Корисну інформацію нам може дати визначення їх внутрішньої форми. Очевидним тут є зв'язок із кореневою архаїчною морфемою ще праслов'янського походження *-tʃsk-, яка має значення “слабкий, кволий, немічний за своїм розвитком” (пор. рос. *тщета, тщедушие*). Ймовірно, що ці характеристики виступають прототипічними для поданих слів і накладають свій відбиток на конкретну ситуацію. Аналізуючи наші фонові знання, треба з'ясувати, яким повинен бути народ для того, щоб його можна було назвати слабким, кволим, немічним, а для цього слід порівняти його зі стереотипом, який склався у свідомості В.Стуса. Для автора народ – це національна спільнота, що має свою територію, закони, звичаї, традиції та усвідомлює себе такою; призначення народу – самоутвердження, утвердження своєї держави. Відповідно, народ, який не виконав своє призначення, є марним (рос. *тщетным*); він втрачає свої права і потрапляє у рабство. Причиною тому стають немічність, слабкість, проте не фізична, а духовна. Тому автор робить наголос на безвольності народів, що дає нам підстави для віднесення *тщенародів* до категорії “натовп”. Отже, спостерігається регрес у духовній сфері, який, по суті, актуалізує концепт *тщемальство*. Поєднуючи в собі всі значення морфемі *-tʃsk-, він набуває додаткової семи «інтенсивність». Тобто це надмірна немічність, яка принижує народ, позбавляє його гідності, призводить до його мізерності. *Тщемальство* залучає до свого складу також такі смислові компоненти, як «безвольність», «хирлявість», «духовна вбогість» натов-

пу. Ці компоненти виступають своєрідним асоціативним комплексом.

Суб'єктом дії в ситуації “здирати над тщемальством тщенародів” є стягачі. В основу внутрішньої форми новотвору покладена предикативна ознака, виражена дієсловом “стягти”, що є стилістичним синонімом до дієслова “вкрасти”. Цим підкреслюється знижене звучання оказіоналізму. Дії стягача, які полягають у здирстві, характеризуються як протиправні та протизаконні, тому поданий концепт можна віднести до категорії “злочинець”. Грабіжництво – це найрозповсюдженіший, типовий злочин, що передбачає привласнення чужого майна в корисливих цілях. Стягачі ж деруть “і дух, і шкіру й сльози непролиті”, тобто перед нами не матеріальне збагачення, а духовне, причому із застосуванням сили. Ці особи порушують моральні принципи і виявляються бездуховними людьми. Не входячи до складу тщенародів і не характеризуючись тщемальством, вони стоять над народами, вище за них, мають над ними владу. Зіставивши одержану інформацію з тим, що у вірші наявний перегук з поемою Т.Г.Шевченка “Сон”, можна сказати, що стягачі є представниками влади, панівним класом. І якщо вони здирають, забирають останнє, то зв'язок з когнітивною структурою лексеми тщенароди встановлюється на рівні “збагачення – збіднення”.

Вербалізований концепт підспівайло теж має розгалужену систему когнітивних складників. Вибір його мотивуючої ознаки базується на метафоричному перенесенні: якась особа повторює дії, вчинки інших людей, що нагадує соліста, який виконує основну партію в пісні, і тих, хто йому підспіває, тобто виконує супровідну роль. Крім того, за контекстом причина перетворення звичайної людини на підспівайла репрезентується таким чином: зберехатись (зберехати собі) > стати підспівайлом стягачів. Додається ще один когнітивний складник – «зрада», тобто зрада себе, своїх моральних принципів. Незважаючи на те, що лексема підспівайло вживається на позначення особи, її концептуальна структура містить ідею предметності: ця особа залежить від представників влади, виконує їх накази і стає знярядям в їх руках.

У свою чергу, виконання наказів здирати дух і шкіру передбачає автоматичні дії без додаткових міркувань підлеглих. Звідси з'являється компонент «бездушність», вербалізований у подальшому контексті як авторська асоціація “ситий мертвяк”.

Структура досліджених концептів у нашому розумінні набуває такого вигляду:

ТЩЕНАРОДИ

- 1) призначення → марність;
- 2) немічність, слабкість, кволість духу, безвольність → натовп;
- 3) втратити міць, силу духу, гідність → збіднення духовне;
- 4) втратити волю, права → рабство;

ТЩЕМАЛЬСТВО

- 1) дуже велика немічність, слабкість, кволість → нікчемність;
- 2) безвольність, відсутність сили, моці → мізерність;
- 3) відсутність гідності → духовна вбогість;

СТЯГАЧІ

- 1) грабіж, здирство → злочинець;
- 2) привласнення волі, сили, моці → збагачення;
- 3) порушення моральних норм → бездуховність;
- 4) застосування сили → влада;

ПІДСПІВАЙЮ

- 1) збрехатись → зрада себе;
- 2) підспівувати → вторинні функції, допоміжна роль;
- 3) повторення дій, вчинків → уподібнення;
- 4) виконання наказів → знаряддя;
- 5) бездушність, мертвяк → предмет, неістота.

Фактично, подані структури концептів можна розглядати як фрейми, які “повертаються” перед дослідником тим чи іншим слогом [2:8]. З іншого боку, самі слоти, такі, як влада, бездуховність, знаряддя тощо, виступають найбільш характерними елементами цих структур і їм можна надати статусу прототипів (у розумінні А.Вежбицької). Проте чи варто підміняти терміни? Це питання поки що ми залишимо відкритим.

Отже, концептуальний аналіз okazіоналізмів повинен не тільки доповнювати семантичний аналіз, а й служити його підґрунтям. Якщо “когнітивну карту” слів, які зайняли своє місце в словнику, можна вивести із визначення, дефініції слова [6:86], то певної дефініції okazіональні слова не мають. А тому в цьому випадку ми маємо йти зворотним шляхом: від концептуальної структури до дефініції.

Аналізуючи okazіоналізми, науковець виступає в ролі історика, який намагається простежити шляхи становлення цих мовленнєвих одиниць від початкового задуму до безпосередньої реалізації в слові. Такий підхід до вивчення мовотворчості пропагував ще А.А.Москаленко, зазначаючи, що для того, “щоб увійти в творчу лабораторію письменника, треба знати етимологію та історію окремих слів, ужитих у його творах” [9:82].

1. Антипенко Л.А. Опыт концептуального анализа имени негативных эмоций в русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Харьков, 1995.

2. Бацевич Ф.С., Космеда Т.А. Очерки по функциональной лексикологии. – Львов, 1997.

3. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996.

4. Жаботинская С.А. Когнитивная лингвистика: принципы концептуального моделирования // *Лінгвістичні студії*. – Черкаси, 1997. – Вип. 2.
5. Жаботинская С.А. Когнитивные и номинативные аспекты класса числительных (на материале современного английского языка). – М., 1992.
6. Кубрякова Е.С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова ПАМЯТЬ // *Логический анализ языка. Культурные концепты*. – М., 1991.
7. Москаленко А.А. Неологізми з першим компонентом супер-, ультра-, гіпер-, мікро-, міні- в українській та російській мовах // *Українська мова і література в школі*. – 1975. – № 7.
8. Москаленко А.А. Неологізми першого року семирічки // *Українська мова в школі*. – 1960. – № 5.
9. Москаленко А.А. Про значення деяких слів у поезіях М. Бажана // *Мовознавство*. – 1971. – № 6.
10. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К., 1999.
11. Стус В. Твори у 4 т., 6 кн. – Львів, 1994. – Т. 1, кн. 2.
12. Филлмор Ч. Дж. Об организации семантической информации в словаре // *Новое в зарубежной лингвистике: Проблемы и методы лексикографии*. – М., 1983. – Вып. 14.
13. Харитончик З.А. Способы концептуальной организации знаний в лексике языка // *Язык и структуры представления знаний*. – М., 1992.